

Sofia Kotilainen

Talviaisten rahapaja: Luku- ja kirjoitustaidon hyödyntäminen rahanväärennöstarkeoituksiin 1800-luvulla

ABSTRAKTI / ABSTRACT

Luku- ja kirjoitustaito muodostivat 1800-luvun puolivälissä sekä yksilön että hänen lähiyhteisönsä näkökulmasta tärkeää aineetonta pääomaa, koska etenkin maaseudulla ne olivat harvinaisia taitoja. Niiden avulla oli mahdollista kerryttää hitaasti karttuvaa yhteisöllistä luottamusta, rakentaa verkostoja ja saavuttaa henkilökohtaisia etuja, joista monet liittyivät myös taloudelliseen menestykseen. Näitä taitoja saattoi käyttää myös pikavoittojen hankkimiseen yhteisöllisten normien näkökulmasta kyseenalaisin keinoin, esimerkiksi väärentämällä rahaa. Keski-suomalainen talollisen poika Erkki Turpeinen oli taitava rahanväärentäjä, joka osasi hyödyntää luku- ja kirjoitustaitoaan omiin tarkoituksiinsa. Hänen aktiiviset toimintavuotensa väärentäjänä ajoittuivat autonomisessa Suomessa toteutetun rahauudistuksen aihentamaan muutosvaiheeseen, kun otettiin käyttöön oma rahayksikkö marka. Samaan aikaan suomalainen yhteiskunta oli monella tapaa murroksessa ja maaseutu modernisoitui myös rahataloudellisessa mielessä. Pohdin artikkelissani, millaista osaamista tai koulutusta rahanväärentäjänä toimiminen edellytti 1850–1870-luvulla ja miksi rikollinen elämäntapa muuttui erityisesti Erkin kohdalla lähiyhteisön hiljaisesti hyväksymäksi elämäntavaksi. Tarkastelen Erkki Turpeisen elämäntarinaa mikrohistoriallisesta näkökulmasta. Fragmentaarinen lähdeaineisto osoittaa, että hän menestyi väärennöshankeissaan taitojensa ansiosta sekä onnistui myös yhä uudelleen ovelasti pakenemaan virkavaltaa tultuaan tuomituksi, mikä mahdollisti toiminnan jatkamisen. Hänestä muotoutui vuosikymmenten aikana sanomalehtijulkisuudessa, kansanperinteessä ja yhteisön kollektiivisessa muistissa elänyt veijarihahmo, joka puijasi esivaltaa ja auttoi köyhiä pitäjäläisiä hyödyntäen taitojaan myös yhteisön eduksi.

aineeton pääoma; elämäkertatutkimus; kirjoitustaito; lukutaito; mikrohistoria; rahanväärentäjät; rahauudistus; rikollisuus; suomen kieli

Hyötykäyttöä luku- ja kirjoitustaidolle

Kansallismuseon kokoelmiin kuuluu Domino-keksin muotoinen raudasta tai metalliseoksesta valmistettu rahanväärentäjän muotti. Sen yhdellä reunalla on syvennys, josta muotin toisistaan irrallisten puoliskoiden väliin voi kaataa täytteeksi sulaa tinaa. Valinmuotin sisälle on kopioitu aidosta rahasta mahdollisesti mekaanisesti puristamalla tai valamalla 25 kopeekan rahan kumpikin puolisko kaksipäisine kotkineen kaikkineen. Muotin sisällä, metallirahan ääriivujen ympärillä on klaavapuoella kolmella muulla reunalla pieni pyöreä reikä, johon kruunapuolen kolme pientä tappia sopii yhteen.¹ Näiden ohjaustappien avulla muotien kuviot on voitu kohdistaa oikein suhteessa toisiinsa, jotta väärennös vaikuttaisi mahdollisimman aidolta hopearahalta.

Muotti on 1850-luvulla ollut kivijärveläisen Erik Turpeisen (s. 1834²) tärkeimpiä työvälineitä. Se johdattaa kysymään, miten ja miksi laillisen yhteiskuntajärjestyksen vakaana tukipilarina yleensä pidetty talollisväestö ajautui vuosisadan puolivälissä käyttämään kädentaitojaan ja kirjoitustaitoaan katalampiin tarkoituksiin. ”Talvi-Erkki”³, Kivijärven Talviaisten talon poika, oli taitava rahanväärentäjä ja oman aikansa talousrikollinen, joka levitti aluksi näitä tinasta valamiaan kopeekoita lähiseudun hitaasti muodostumassa olleille rahamarkkinoille. Väärennöstyö kohdentui kuitenkin jo varhaisessa vaiheessa metallirahoja ostoarvoltaan suurempiin paperiseteleihin, joiden valmistamisessa tarvittiin myös tarkkaan työskentelyyn ja kirjoittamiseen harjaantunutta kättä.

Kuva 1. Väärennösmuotti, jonka avulla Talvi-Erkki on valmistanut 25 kopeekan rahoja tinasta. Suomen kansallismuseo, numismaattiset kokoelmat.

Erkin omintakeinen rahapaja toimi aluksi Viitasaaren perukoilla Kivijärven kappeliseurakunnan alueella samoihin aikoihin, kun autonomisessa Suomessa toteutettiin rahauudistus ja otettiin käyttöön oma markka, paikallishallinnon ja politiikan kieleksi oli nousemassa suomi, herätysliikkeet valtasivat alaa paikkakunnalla ja väestöä kurittivat ankarat katovuodet sekä niiden seuralaisina kulkutaudit⁴. Esimerkiksi Kivijärvellä tilanne heikkeni jo 1850-luvun aikana ja seuraavan vuosikymmenen alussa. Reilu kymmenesosa paikkakuntalaisista menehtyi 1860-luvun loppupuolen nälkävuosien aikana heikon ravinnon ja kulkutautien murtamina.⁵ Maaseutu oli vähitellen modernisoitumassa, ja käteistä rahaa oli liikkeessä aiempaa enemmän rahauudistuksen ja kaupankäynnin vapauttamisen myötä. Metsien arvo ei ollut kuitenkaan tuossa vaiheessa vielä kohonnut sahateollisuuden nousun myötä myöhempään tukkihuimauksen aikaisiin sfääreihinsä. Maakauppiaitakaan ei Erkin kotikylällä toiminut⁶, vaan niin kutsutut laukkukauppiat⁷ kiertelivät kauppamatkoillaan syrjäisillä seuduilla.

Vielä 1800-luvun puolenvälän sisämaan maaseudulla eläneiden suomalaisten keskuudessa luku- ja kirjoitustaito olivat harvinaisia toiminnallisina taitoina siinä merkityksessä, että lukija osasi hyödyntää ja

soveltaa lukemaansa edistääkseen omia asioitaan tai pitäjäläisille yhteisiä hankkeita. Myöskään kirjoitustaitoa ei vielä käytetty laajamittaisesti aktiivisena osana yhteisössä toimimista muutamia paikallisia virkamiehiä tai kyläkirjureita lukuun ottamatta.⁸ Suomen kielen aseman kohentuminen hallinnon ja yhteiskuntaelämän kielenä teki suomeksi kirjoittamisen taidosta aiempaa tärkeämmän. Jos kuitenkin osasi lukea ja kirjoittaa, näillä taidoilla yleensä pyrittiin edistämään yhteisöllisesti kunniallisiksi tai muuten oikeamielisiksi katsottuja asioita. Ne muodostivat aineetonta ja yhteisöllistä pääomaa⁹. Erkki valitsi toisin ja käytti luku- ja kirjoitustaitoaan moraalittomampien päämäärien saavuttamiseksi. Hän havaitsi loistavia rahanvaihdantamahdollisuuksia keskellä korpea, missä etenkin setelirahan harvinaisuus mahdollisti monet petokset.

On haasteellista selvittää yksityiskohtaisemmin, mistä Erkki rahamuottinsa sai: valmistiko hän sen itse vai saiko hankituksi joltakulta toiselta asianharrastajalta. Sen sijaan merkityksellisempää on pohtia sitä, millaista osaamista rahanväärentäjänä toimiminen edellytti, ja miten alalle saattoi 1800-luvun puolivälissä kouluttautua. Tutkin artikkelissani Talviaisten rahapajan toimintaedellytyksiä: etenkin sitä, miten luku- ja kirjoitustaitoa saattoi hyödyntää rahanväärentämiseen. Analysoin, millaista aineetonta pääomaa luku- ja kirjoitustaito muodostivat rikollisessa toiminnassa, ja miten niitä arkielämässä hyödynnettiin rahanväärentämisessä. Lisäksi tarkastelen, miksi rikollinen elämäntapa muuttui erityisesti Erkin kohdalla lähiyhteisön hiljaisesti hyväksymäksi elämänkuluksi, vaikka tuon ajan julkisessa keskustelussa rahvaan tuli soveliaaksi katsotun ajattelutavan mukaisesti käyttää luku- ja kirjoitustaitoaan kansakunnan hyväksi ja lainkullaisiin tarkoituksiin.

Rahan väärentäminen oli toimiala, jonka perusteita ei kirjattu aikalaislähteisiin tarkasti näkyviin muuten kuin tietyiltä osin oikeuspöytäkirjoihin. Ne ovat keskeisin Erkin toimintaa kuvaava lähde, mutta niihinkään ei ollut väärentäjien näkökulmasta tarkoituksenmukaista vuodattaa tiedoksi kaikkia alan yksityiskohtia, vaan pikemminkin käräjätuvassa kannatti vaikuttaa autuaan tietämättömältä mistään kirjoittamiseen, saati väärennöksiin liittyvistä nikseistä. Jäljet vilpistä ja väärennöksistä oli tarpeen peittää huolellisesti, mikä vaikeuttaa rahanväärentäjän toiminnan tutkimista. Jälkimaailma tuntee Talvi-Erkin väärennöstoimintaa yksityiskohtaisemmin vain siltä osin, kun jokin siinä meni pieleen. Onnistuneiden petkutustapausten määrää on mahdoton mitata. Keskeisten lähteideni, oikeuspöytäkirjojen ja sanomalehdistön, tapahtumakuvauksista voi päätellä, että hän oli varsin pitkälti onnistunut menestyksekkäästi huijaamaan väärällä rahalla asiointikumppaneitaan, varastamaan ja viekastelemaan, ja vain epäonnistuneet yritykset päätyivät lehtiotsikoihin tai kärjäpöytäkirjoihin. Toisaalta lehdissä kuvattiin jopa nimismiehen maininneen, kuinka Erkki oli kerta toisensa jälkeen kyennyt myös pakenemaan vangitsijoiltaan ja huiputtamaan näitä¹⁰.

Hyödynnän lisäksi lähteenä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kansanrunousarkistoon tallennettua muistitietoa Talvi-Erkistä ennen muuta yhteisön ja yksittäisten muistelijoiden kuvauksena siitä, miten he tulkitsivat tämän menneisyyttä ja sen merkityksiä. Eri henkilöt muistavat tapahtumat eri tavoin, ja samankin kertojan kertomus muuntuu kerrontatilanteesta toiseen.¹¹ Tällöin kerrotun tiedon ehdotonta oikeellisuutta ratkaisevampaa on se, mitä se kertoo yhteisön ajattelutavoista. Esimerkiksi Erkkiä koskeva muistitieto on muuntunut ja ohentunut ajan kuluessa siirtyessään henkilöltä ja sukupolvelta toiselle, kuten luonnostaan käy. Suhtautuminen hänen tekemiinsä rikoksiin on muuttunut suvaitsevammaksi 1900-luvun alkuvuosikymmenten aikana, mutta silti pienetkin tiedonmuruset Erkin elämästä kertovat hänen asemastaan paikallisyhteisössä ja hänen toimintansa yhteisöllisistä tulkinnoista.¹² Vaikka kansantarinoissa liioiteltiin joitain tapahtumia tai Erkin ominaisuuksia, tarinoilla oli kuitenkin todellisuus pohjansa oikean elämän tapahtumissa, jotka kirjautuivat oikeuspöytäkirjoihin. Erkkiä koskevat lähteet ovat kaiken kaikkiaan hyvin hajanaisia ja täydentävät toisiaan. Esimerkiksi lehtiartikkelit ja muistitieto kertovat sellaisista yksityiskohdista, jotka aikalaiset panivat hänen elämänkulussaan merkille, vaikka ne eivät olisi kiinnostaneet oikeuslaitosta viranomaistahona.

Käytän analyysissäni elämäkerrallista lähestymistapaa¹³. Tarkastelen Erkki Turpeisen elämää esimerkiksi rikollisen elämäntavan omaksuneesta maaseudun nuoresta miehestä, joka identifioitui rahanväärentäjäksi. Turpeinen tuli tunnetuksi paitsi omalla kotiseudullaan kuulopuheiden ja tarinaperinteen kautta, sai lisäksi runsaasti muuta oman aikansa mediajulkisuutta, koska juuri hänen aktiivisimpina rötötelyvuosinaan myös suomenkielinen sanomalehdistö alkoi entistä aktiivisemmin välittää tietoa maaseudun oloista paikallisten kirjeenvaihtajien toimesta. Osin näiden pikku-uutisten vuoksi Turpeinen toisaalta leimautui moraalittomiin elämäntapoihin tottuneeksi taparikolliseksi, vaikka toisaalta kansantarinoissa hänet sittemmin kuvattiin melko harmittomana päähenkilönä, joka oveluutensa ja taitojensa ansiosta selviytyi voittajana kohtaamisistaan virkavallan kanssa.¹⁴

Tarkastelen mikrohistoriallisen menetelmän avulla sitä, miten Erkki Turpeinen hyödynsi luku- ja kirjoitustaitoa rahanväärentäjänä. Mikrohistoriallisen luennan avulla saan perattua hajanaisesta lähdeaineistosta esille yksityiskohtaisia tietoja siitä, miten luku- ja kirjoitustaito näyttäytyivät osana Erkin elämäntulkua. Tiedot ovat lähtökohtaisesti vajavaisesti säilyneitä. Perehdyn tarkastelussani häviävän pieniin joutolankoihin¹⁵, kuten väärentäjälle kuuluneisiin esineisiin ja nimismieheltä piilotettuihin paperinpalasiin, jotka paljastavat, millaisissa yhteyksissä luku- ja kirjoitustaitoa väärennyspuuhissa tarvittiin. Nämä vihjeet voivat avata näkyville myös laajempia yhteiskunnallisia ja kulttuurisia kehityskulkuja, jotka puolestaan selittävät sitä, miksi setelien väärentämiseen kannatti käyttää aikaa 1800-luvun puolenvälin maaseudulla, missä pelkästään tarkkaan kirjoitus- ja piirustustyöhön tarvittavaa valaistusta oli olemattoman vähän tarjolla pimeinä talvikuukausina. Mikrohistoriallisen menetelmän avulla on mahdollista tavoittaa sellaisia menneisyyden ihmisiä, jotka ovat hyödyntäneet luku- ja kirjoitustaitoaan valtavirrasta poikkeavasti, mutta heidän toimintansa kuvastaa myös koko yhteisön sietokykyä näissä erityistilanteissa.

Mikro- ja sosiaalishistoriallinen näkökulma Erkin tarinaan kuvaa paitsi tätä erään rahanväärentäjän elämää, myös niitä yleisempiä selittäviä yhteiskunnallisia tekijöitä ja rakenteita¹⁶, jotka johtivat vastaavansiin rikostapauksiin eri puolilla suomalaista maaseutua. Erkin elämäntaiheet kytkeytyvät yhteen useiden sellaisten muutosten kanssa, jotka olivat leimallisia 1800-luvun ihmisten elämälle ja vauhdittuivat juuri hänen ollessaan parhaassa iässänsä ja aktiivinen rahanväärentäjä. 1850- ja 1860-luvun vaihde oli monella tapaa murrosvaihetta suomalaisen yhteiskunnan kehittämisessä kohti modernia: kielelliset, poliittiset, taloudelliset ja kulttuuriset voimat olivat liikkeessä, samalla kun muutokset ilmastossa, taudit ja sotavuodet (kuten Krimin sota, Preussin-Itävallan sota ja Yhdysvaltain sisällissota) muokkasivat Euroopan ja läntisen maailman elinolosuhteita uudelleen ja pohjustivat myös suomalaisen maaseudun arkielämän hitaita ja välillisiä, mutta kauaskantoisia muutoksia.

Suurten setelien käsittelyyn tottumaton maaseutuväestö

Jotta rahaväärennösten avulla voisi tavoitella hyötyä, on kyettävä erehdyttämään muita vaihtamalla väärää rahaa kurantiksi valuutaksi tai ostamalla sillä jotakin riittävän arvokasta, kuten hevosia. 1800-luvun puolenvälin maaseudulla tämä oli sikäli helppoa, ettei rahaa ollut Suomessa edes kierrossa riittävän paljon, vaikka maaseudun asukkaat muuten kävivätkin (vaihto)kauppaa keskenään¹⁷, joten hopearuplien ja paperirahan tarkempi tuntemus oli vajavaista etenkin, jos asianomainen ei osannut kunnolla lukea.

1800-luvun alkuvuosikymmeninä Suomen suuriruhtinaskunnassa käytettiin rinnakkain sekä ruotsalaista että venäläistä rahaa, ja liikkeellä oli satakunta vuotta vanhaakin valuuttaa sekä Ruotsista että Venäjältä. Näiden välinen arvosuhde vaihteli ajan myötä, mikä hankaloitti myös kaupankäyntiä. Vuonna 1840 oli toteutettu raharealisaatio, jossa hopearuplasta tuli päävaluutta, ja vuosikymmeniä jatkunut seteliinflaatio saatiin aisoihin.¹⁸ 1790-luvun ja 1800-luvun alun sotavuosina oli laskettu liikkeelle myös tilapäisiä

seteleitä. Suomen Pankin 1810- ja 1820-luvulla liikkeelle laskemat seteliruplat oli tarkoitettu torjumaan vallinnutta vaihtorahan puutetta ja painettu keskenään samanmoisille setelilomakkeille. Ei ollutkaan ihme, että kaikkia näitä edellä mainittuja kierrossa olleita rahoja myös väärennettiin ennen 1840-luvun rahauudistusta. Alkujaan mustavalkoisten setelien väärentämistä käsin piirtämällä yritettiin vuodesta 1819 alkaen vaikeuttaa lisäämällä niihin koristekehyksiä erilaisine kuva-aiheineen ja arvomerkinän painamisella mustalle pohjalle. Seuraavana vuonna otettiin käyttöön pankin nimen ja vuosiluvun ilmoittanut vesileimapaperi, mutta lopulta seteliruplien ja -kopeekoiden lomakkeiden painatus siirrettiin Suomesta Pietariin.¹⁹ Aito paperiraha painettiin setelipainossa ja vääriäkin seteleitä valmistettiin Suomessa jo 1800-luvulla painamalla, mutta yleisempi setelien väärentämisen tapa oli tuolloin käsin piirtäminen. Tämän osoittavat muun muassa museoiden kokoelmiin tallentuneet väärennökset. Aidot metallirahat puolestaan valmistettiin lyömällä (leimaamalla) rahapajassa. 1800-luvulla väärennetyt hopearahat valettiin useimmiten tinasta tai lyijystä. Kansallismuseon kokoelmiin sisältyy myös näitä väärennöksiä ja joitakin valinmuotteja.²⁰

Porvoon valtiopäivistä saakka suunnitellun ja 1840-luvulla toteutetun rahauudistuksen myötä ruotsalaiset setelit poistuivat liikkeestä muutaman vuoden aikana. Suomen uudet setelit olivat aiemmasta poiketen kaksipuolisia ja värillisiä. Seteleihin oli painettu tekstit kolmella kielellä: etusivulle venäjäksi ja ruotsiksi, ja takasivulle suomeksi. Lisäksi takasivulle oli lisätty suomeksi ja ruotsiksi varoitus siitä, että setelien väärentäminen sekä väärennetyjen setelien käyttö oli rangaistavaa lain nojalla. Teknisenä uututena otettiin käyttöön myös erityisen kaiverruskoneen tuottama hieno verkkokuvio. Aiempaa monimutkaisempien koristekuvioiden lisäämisen ja korkeatasoisen painojäljen piti tehdä setelien väärentämisestä lähes mahdotonta.²¹ Suomen Pankissa ei kuitenkaan osattu ennakoida sitä, että samaan aikaan Vaasan läänin itäosissa luku- ja kirjoitustaidon alkeita harjoitteli eräs pellavapää, joka kykenisi haastamaan nämä varotoimet.

63

Kivijärvi oli entistä hämäläisten pohjoista eränkäyntialuetta, joka sittemmin sai pysyvän asutuksensa pääosin Savosta siirtyneestä väestöstä. Paikkakunta sijaitsi Keski-Suomessa Pohjanmaan ja Savon rajalla, kaukana suuremmista talouskeskittymistä. Yhteydet Pohjanmaan suuntaan olivat kuitenkin vilkkaat. Varsinaiset markkinamatkat suuntautuivat ensin talviteitä myöten Kokkolaan, kunnes vuonna 1846 ryhdyttiin rakentamaan ensimmäistä maantietä Kivijärven kirkonkylästä rannikolle. Tie kulki aluksi vanhaa ratsutien pohjaa Kinnulaan ja sieltä Lestinjokea seuraten Lohtajalle. Tätä väylää rakennettiin valtaosin valtion varoin, ja rakennusaika sijoittui katovuosiin hätäaputyönä, jolloin tien rakentajat saivat palkkaseen ruisjauhoa. Vaikka talolliset yleensä tekivät osuutensa päivätöinä, hakeutui heitäkin nälkäkurimuksen uhkaamina urakatöihin. Tie valmistui vuonna 1858 ja sitä myöten kuljetettiin pääasiassa maatalouden tuotteita ja tervaa eteenpäin myytäviksi. Etelän suuntaan rakennettiin vuodesta 1863 lähtien uutta läpikulkutietä Karstulaan. Myös tämä tie rakennettiin nälkävuosina kruunun avustuksella. Valmista tuli vuonna 1872.²² Vuosisadan loppupuolella kaupunkimatkat suuntautuivat entistä useammin myös Jyväskylään. Lisäksi vesistöt olivat pitkään tärkeitä kulkuväyliä.

Kivijärvellä ei ollut vielä 1840-luvulla yhtään lukutaidon alkeita opettanutta julkista koulua lukkarin mahdollisesti tarjoaman opetuksen lisäksi. Väestön lukutaitoisuutta arvioi ja kehitti pääasiassa seurakunta kappalaisen ja lukkarin johdolla. Nuorisoa ohjattiin kristinopintaidoissa lukukinkereillä ja rippikoulussa. Viipurilaisen Tichanoffin kauppahuoneen yrittäjäsuvun omistamalla Kannonsahalla pitäjän eteläosassa toimi ainakin vuosisadan puolenvälin aikoihin nähtävästi sahayhdyskunnan oma koulu, jonka opettajana ja kirjastonhoitajana toimi Kivijärven lukkari Ferdinand Konstantin Kjellman ennen nälkävuosiin ajoittunutta varhaista kuolemaansa.²³ Sittemmin 1860-luvulla ryhdyttiin jo keskustelemaan kansakoulun perustamisesta pitäjään, mutta tämä toteutui vasta nälkävuosien jälkeen 1870-luvun alussa. Koska läheskään kaikilla pitäjäläisillä ei vielä vuosisadan puolivälissä ollut kirjoitustaitoa, ja funktionaalisen lukemi-

senkin taidot olivat vielä monilla hatarat²⁴, turvauduttiin usein muihin perheenjäseniin tai kyläläisiin. Tällainen yhteisöllinen luku- ja kirjoitustaitoisuus²⁵ merkitsi monien kirjallisten käytäntöjen toteuttamista arjessa useamman henkilön voimin. Niihin sisältyi pelkän kirjoittamisen osaamisen lisäksi siihen liitettyjä asenteita, arvoja, kokemuksia ja yhteisöllisiä verkostoja sekä ymmärrystä yhteisöllisistä identiteeteistä.²⁶

Funktionaalinen luku- ja kirjoitustaito tarkoittaa pelkästä ulkomuistin varassa etenevästä lukemisesta eroavaa aktiivista ja toiminnallista luku- ja kirjoitustaitoa, jonka avulla lukija voi myös arkielämässään saavuttaa haluamia tavoitteita²⁷, kuten hankkia tietoa jostakin aiheesta, opiskella tai ajaa asioita, laatia esimerkiksi perunkirjoituksen tai työtodistuksen tai valituskirjelmän, tai osallistua yhteisölliseen päätöksentekoon ja vaikuttamiseen. Kaikkiaan funktionaalinen luku- ja kirjoitustaito koostui joukosta monia erilaisia tekstin tulkitsemiseen ja tuottamiseen liittyviä taitoja. Suomalainen maaseutuväestö siirtyi syrjäseuduilla varsin hitaasti kirjalliseen kulttuuriin, ja vasta kansakoulun käymisen yleistymisen teki kirjoitustaidosta yleisemmän arjen taidon 1800-luvun lopun viimeisistä vuosikymmenistä lähtien.²⁸ Tästä johtuen 1800-luvun puolenvälin kivijärväläiset elivät vielä pitkälti suullisen ja kirjallisen kulttuurin rajalla. Paikallishallinnon kielenä oli vuosisadan alkupuolelle saakka ollut ruotsi, ja vaikka kirkossa saarnattiin suomeksi, niin monet viranomaisten ja oikeuslaitoksen kanssa asioimiseen liittyvät asiat joutui hoitamaan jonkun paikallisen kyläkirjurin eli oman toimensa ohessa toisia auttaneen kirjoitustaitoisen henkilön avustuksella.²⁹

Viitasaaren lukkari Konstantin Ferdinand Sarlin (1826–1914) oli voimakkaan uskonnollinen, yhteiskunnallisia ja kristillisiä tekstejä laatinut kirjailija sekä aktiivinen sanomalehtikirjoittaja. Sarlin kirjoitti vuosisadan puolivälissä sanoma- ja aikakauslehtiin muun muassa lukutaidon ja kansanopetuksen merkityksestä³⁰. 1850- ja 1860-luvulla etenkin papisto, mutta heidän työtovereinaan myös kansanopetuksesta huolehtineet lukkarit, pyrkivät edistämään lukutaitoisuutta fennomaanisen liikkeen poliittisten ja kulttuuristen tavoitteiden mukaisesti. Päämääränä oli kurissa ja nuhteessa kasvava maalaisnuoriso, joka tukeutui uskonnollisesti ja poliittisesti perinteisiin arvoihin ja vaali suomenmielistä kansankulttuuria.³¹ Erkin ja hänen perheensä katsantokannat olivat varsin kaukana näistä arvomaailmoista.

Kuriton kotikasvatus

1860-luvun alussa lukkari Sarlin lähetti (nimimerkillä K. Saarelainen) muun muassa Suomettareen kuvauksia kotipitäjästään kutsuen Erkin kotitaloa ”rosvojen ja vorojen pesäksi” ja ”jumalattomaksi kodiksi”³². Nimitykset olivat melko suorasukaisia sanomalehtien palstoilla julkaistaviksi, saattoivathan lehtiä teoriassa lukea asukkaat itsekin. Sarlin herkutteli kärkkäästi Erkin tekemillä rötöksillä teksteissään sittemminkin. Hänet oli valittu kotiseurakuntansa lukkarin virkaan isänsä ja veljensä jälkeen, ja Sarlin ehti toimia virassa nelisenkymmentä vuotta, samoin kuin monissa luottamustehtävissä, kunnes tuli itse tuomituksi väärennöksestä. Sarlin päätyi väärentämään allekirjoituksen erääseen metsäkauppaa koskeneeseen sopimuskirjaan norjalaisen yhtiön puutavaran ostoasiamiehenä toimiessaan. Hänen motiivinaan oli auttaa leskiäitiä ja tämän lapsia. Keisari hyväksyi myöhemmin hänen armonanomuksensa, mutta Sarlin erotettiin lukkarin tehtävästä vuonna 1885.³³

Sarlin luonnehti alkuvuodesta 1862 Erkkiä ”nykyajan sukkelimaksi pahantekijäksi”, joka oli saanut raa’an ja huolimattoman kasvatuksen vanhemmiltaan.³⁴ 1800-luvun puolivälissä maaseudun lasten kasvatukselle oli ominaista työteliäisyyden ja kuuliaisuuden vaatimus. Kurinalainen elämä takasi koko perheen toimeentulon, arjen sujuvuuden ja hengissä selviämisen, koska maanviljelykseen perustunut elanto oli riippuvaista sääolosuhteista ja ahkerasta työnteosta.³⁵ Lukkarin into seurata Erkin edesottamuksia joh-

tui siitä, että viisikymmenluvun lopulle saakka Kivijärvi kuului vielä kappeliseurakuntana Viitasaaren emäseurakuntaan, vaikkakin Kivijärvellä oli jo pitkään ollut oma kappalaisensa ja lukkarinsa. Talviaisten talo sijaitsi lähempänä Viitasaaren rajaa kuin kappelikirkkoa, joka jäi Kivijärven toiselle rannalle, mistä syystä Sarlin ehkä seurakunnallisen kansanopetuksen vastuuvirkamiehenä kantoi huolta tästä Viitasaaren puoleisesta seudusta.

Erkki oli perheensä nuorin lapsi. Aiemmin hänen vanhemmilleen oli syntynyt kolme poikaa ja kolme tytärtä, mutta kaksi nuorinta tytärtä kuoli hinkuyskään ennen Erkin syntymää. Nuorimmaisensa syntyessä äiti oli jo 43-vuotias. Äiti Maria oli 17 vuoden ikäinen Suomen sodan syttyessä, hänen puolisonsa yhdeksän vuotta vaimoan nuorempi ja vasta poikanen sotavuosina.³⁶ He eivät välttämättä aivan konkreettisesti joutuneet sodan jalkoihin (lähimpiä taisteluita käytiin naapuripitäjässä Karstulassa), mutta aika oli silti rauhatonta, ja monenlaiset sotaan liittyneet riesat vaivasivat myös Kivijärven väestöä noina vuosina.

Erkin vanhemmat ja sisarukset olivat rippikirjojen perusteella hyvin lukutaitoisia, mutta heitä oli rangaistu ainakin 1840-luvulta aina 1860-luvulle saakka häpeä- ja raipparangaistuksin monista pikkurikoksista ja pahennusta herättävästä käyttäytymisestä, kuten sapatin rikkomisesta ja varkauksista. Erityisesti perheen isää oli rangaistu juopottelusta. Myös Erkin veljet seurasivat vanhempiensa jalanjäljissä.³⁷ Lukkari Sarlinin mukaan kaikkia Turpeisen perheen poikia oli syytetty vakavista rikoksista.³⁸ Erkki ei vaikuttanut olevan aineellisista syistä kotoisin kaikkein heikoimmista oloista, koska oli talollisen poika, eikä hänen varmastikaan olisi ollut taloudellisista syistä välttämätöntä heittäytyä rahanväärentäjäksi.

Sarlin mainitsee kirjoituksissaan myös mahdolliset postiryöstöt, joista ketään ei ole tuomittu³⁹, mutta antaa ymmärtää, että niihinkin Erkki toverineen olisi syyllistynyt. Ennen varsinaisen maantieverkoston rakentamista Kivijärvelle pitäjään perustettiin muutamia majataloja Viitasaarelta Saarijärvelle ja Pohjanmaalle kulkeneiden talviteiden varsille. Talvitiet kulkivat osittain jäätyneitä vesistöalueita myöten. Kivijärvellä varhaisimmat tällaiset kyytilaitokseen kuuluneet kestikievarit sijaitsivat Pudasjärven kylän Mannilassa järven eteläpäässä ja itärannalla kirkonkylän pohjoispuolella Talviaisissa.⁴⁰ Tämä niin kutsuttu vanha maantie eli talvitie johti kaukaa Savosta Kivijärven kautta Kokkolaan. Tie oli 1800-luvun puoleenvälisiin saakka hyvin vilkasliikenteinen, kun koko Keski-Savon alueen liikenne kulki sen kautta Kokkolaan. Talviaisten talossa oli aina talvisin läpikulkumatkalla olleita vieraita. On kerrottu, että pienenä poikana Erkki sai talossa majailleilta kulkijoilta alkusysäyksen rikollisiin puuhiinsa, kun kuunteli vieraiden kertomana kaikenlaisia mielikuvitusta kiihottaneita juttuja.⁴¹ Näin ollen Talvi-Erkki oli sattunut syntymään suorastaan aitiopaikalle, mitä tuli erilaisten posti- ja rahtikuljetusten tarkkailuun ryöstöä silmällä pitäen sekä uudenlaisten tietojen ja virikkeiden hankkimiseen matkustavaisilta.

Rippikirjoihin merkittyjen, kristinuskon tärkeimpien opinkappaleiden hallintaa kuvanneiden lukutaitomerkitöjen perusteella Erkki ei ollut nuorena miehenä kristinopintaidoissa (joita kontrolloitiin muun muassa kinkereillä kuulusteluihin) aivan yhtä hyvä kuin vanhempansa, mutta keskivertoa parempi ”lukija” kuitenkin.⁴² Käytännössä tämä lukutaitoisuus merkitsi pitkälti ulkolukua ja katekismuksen selitysten osaamista sujuvasti. Pitkälle 1800-luvulle saakka lukutaitoisuuden vaatimus tuli maaseudun rahvaan ja talollisten elämään ylhäältä käsin. Kirkon paikallisina edustajina papit edellyttivät tiettyä kristinopintaitoa, jota kuulusteltiin säännöllisin väliajoin seurakuntalaisilta, ja kirkkolaki velvoitti vanhemmat huolehtimaan lastensa alkeisopetuksesta⁴³. Samoin kansankirjastoja perustettiin ylempien sosiaaliryhmien, virkamiesten ja juuri papiston toimesta maaseudulle siten, että perustajat yleensä myös laativat kirjastotoiminnan säännöt ja valitsivat kirjakokoelmien sisällön. Luettavan kirjallisuuden tuli olla kansanvalistuksen henkeen soveltuvaa ja moraalisesti siveellistä ja kasvattavaa tekstiä.⁴⁴

Myös Erkin vanhempien olisi tullut käytännössä huolehtia hänen alkeisopetuksestaan kotona, ja varmasti hän saikin nuorena opetusta kristinopintaidoissa kotonaan joko vanhemmilta tai isovanhemmilta, koska selvitti rippikoulussa ja sen jälkeen kuulustelut varsin hyvin ja vanhemmatkin nämä taidot hallitsivat.⁴⁵ Toiminnallinen luku- ja kirjoitustaito muodostivat 1800-luvun puolivälissä sekä yksilön että hänen lähiyhteisönsä näkökulmasta tärkeää aineetonta pääomaa, koska etenkin syrjäisellä maaseudulla ne olivat harvinaisia taitoja. Niiden avulla oli mahdollista kerryttää hitaasti karttuvaa yhteisöllistä luottamusta, rakentaa verkostoja ja saavuttaa henkilökohtaisia etuja, joista monet liittyivät myös taloudelliseen menestykseen.⁴⁶ Näitä taitoja saattoi käyttää myös pikavoittojen hankkimiseen yhteisällisten normien näkökulmasta kyseenalaisin keinoin, esimerkiksi väärentämällä rahaa. Vaikuttaakin siltä, että Erkki suuntasi mielenkiintonsa jo nuorena miehenä tällaiseen setelien piirustamiseen mieluummin kuin esimerkiksi uskonnollisten tekstien tutkimiseen.

Kuparin opissa

Talvi-Erkkiä pidettiin muistitiedon mukaan yleisesti avuliaana ja hyvätapaisena pitäjäläisenä.⁴⁷ Loppuvuodesta 1861 Erkin tultua viimein vangituksi pitkän pakosalla olon jälkeen Konstantin Sarlin oli ilmeisesti käynyt itse monen muun mukana toteamassa, miltä vangittu pahantekijä näyttää. Hän kuvasi lukijoilleen Talvi-Erkkiä seuraavasti: ”kalvea, kähärätukkainen ja sangen kaunis muodoltaan, eikä suinkaan luulisi päältä katsoen mokomaksi veitikaksi, silmän luonne on hänellä kuitenni hätäinen ja arka sekä nähtävästi polttava omatunto. Puheessaan ja vastauksissaan on hän tuiki sukkela ja kavala; mutta tapaako hän sääli-vätä, osaaottavaista kansa-ihmistä, niin murtuu kohta hänen mielensä ja kielensä ja kyyneleet valuuvat silmistä, josta on selkiä, ettei tämä poloinen ole vielä peräti paatunut ja voisi palautettaa ehkä hyvälle tielleki.”⁴⁸ Valitettavasti veri veti toiseen suuntaan.

Talvi-Erkin taitojen kehittymistä on paikallisessa muistitiedossa selitetty hänen ”oppi-isänsä” Kuparin antaman koulutuksen avulla. Saarijärveltä tallennetun muistitiedon mukaan Talviaisten ”taloon poikkesi kerran muuan kulkumies nimeltä Kupari, joka teki rahaa. Eerikki rupesi Kuparin kanssa tekemään rahaa ja kehittyi ammatissa paremmaksi kuin Kupari”.⁴⁹ Erkin uskotaan oppineen itsellismies Matti Paanaselta eli Kuparilta myös kirjoitustaidon.⁵⁰ Erkki tuskin osasi ruotsia, saati venäjää, mutta väärennöstyössään hän käytti näitä kieliä, sikäli kun oletetaan, että hän laati setelirahojen piirrookset ja tekstit kokonaan käsivaraisesti. Käytännössä rahanväärentäjän tuli hallita vähintään ruotsin ja venäjän kielen jäljen-nystaito, vaikka hän ei olisikaan osannut puhua ja kirjoittaa näitä kieliä sen enempää. Erkin ruotsin tai venäjän kielen taidoista ei ole olemassa mitään varmaa tietoa etenkin kirjoitustaidon osalta. Todennäköisesti hän osasi kirjoittaa ainoastaan suomeksi.

Erkin tekemän rahan sanottiin olevan niin hyvälaatuista, että oli mahdotonta erottaa, kumpi oli oikea ja kumpi väärä raha. Erkillä muisteltiin alkuaikoina olleen Talviaisissa erityinen verstashuone, jossa hän teki rahaa.⁵¹ Talviaisten rahapajalla ei sittemmin ollut omia toimitiloja, vaan se oli luonteeltaan kiertävä: väärennysvälineet kulkivat Erkin mukana ympäri pohjoista Keski-Suomea, Pohjanmaalla, Savon puolella ja pohjoisemmassa Suomessa. Ennen kaikkea mukana kulki työhön vaadittu tietotaito. Lukkari Sarlinin mukaan Erkki aloitti varastelun kaupunkimatkoilla 15-vuotiaana.⁵² Vuonna 1852 eli ollessaan 18-vuotias hän jäi kiinni väärän rahan levittämisestä ja tuli tuomituksi 20 raippaparin rangaistukseen. Seuravina vuosina tuomiot seurasivat toisiaan: syynä väärentämistä, murtoja ja muuta ryöstelyä. Vuonna 1854 häntä syytettiin rahanväärentämisestä sekä karkaamisesta käräjille vietäessä ja 1857 postiryöstöstä.⁵³

Erkki karkaili toistuvasti aina, kun hänet saatiin kiinni. 1860-luvun alussa hän vaelteli ilmeisesti aina Torniossa saakka ja hänet saatiin kiinni Ruotsin puolelta, mutta sen jälkeen hän onnistui taas eksyttämään virkavallan. Ennen loppuvuodesta 1861 Pihtiputaalla tapahtunutta kiinniottoaan Erkki oleskeli noin vuoden verran kotonaan ja piileskeli nimismiehen tietymättömissä, mutta teki joukkoineen muutamia ryöstöretkiä lähiseudulle. Syksyllä lukkari Sarlin valitti Suomettaren palstoilla, että aiemmin Talvi-Eerikki oli sentään tyytynyt ”hopiarahan” tekoon, mutta oli tuolloin ruvennut laskemaan liikkeelle myös 25 ruplan seteleitä. Painokkaasti Sarlin vaati lehdessä lääninhallitusta lähettämään paikalle muutaman kymmentä kasakkaa, jotta rikolliset saataisiin kuriin.⁵⁴

Joulun alla pihtiputaalaisesta talosta löytyi ”pari kirjaa, kirjoituspaperia, värilaatikko, pienenon pensseli, suurempi palanen ’tuschia’, kynä ja läkkipullo”. Lisäksi uunin takaa kiskottiin esiin muutamia väärennettyjä, siistikuntoisia ja nähtävästi juuri valmistuneita Erkin laatimia Suomen Pankin 25 ruplan seteleitä. Pian löydettiin etsijöiltään piiloutunut Erkkikin ja kytkettiin rautoihin. Nimismies sai saaliikseen kaikkiaan viisi näitä 25 ruplan ja kaksi viiden ruplan seteliä sekä yhden kolmen ruplan setelin, jotka olivat Talviaisten rahapajan tuotantoa.⁵⁵ Vuonna 1863 Erkki tuomittiin viimein rahanväärentämisestä ja useista muista rikoksista häpeärangaistukseen ja saamaan 40 raippaparia, sekä elinkautiseen pakkotyöhön Siperian kaivoksissa.⁵⁶

Markka otettiin Suomessa käyttöön vuonna 1860. Sen kurssi oli sidottu ruplan arvoon. Viisi vuotta myöhemmin markka saatiin sidotuksi hopeakantaan, jolloin siitä tuli itsenäinen valuutta.⁵⁷ Tuossa vaiheessa Erkki matkasi kohti Siperiaa ja totuttautui uusiin oloihin, mutta tämä pakollinen tauko rahanväärennysaskareisiin ei olisi voinut sattua sopivampaan aikaan, koska hänen olisi joka tapauksessa ollut perehdyttävä tarkemmin uuden rahayksikön ominaisuuksiin, mikäli mieli jatkaa väärennöstöitä. Suomen rahapaja perustettiin 1860, mutta markkojen tuotanto alkoi siellä vasta vuonna 1864.⁵⁸

67

Erkki Turpeinen karkasi Siperiasta vaiherikkaiden vaiheiden jälkeen ja palasi tietävästi Pietarin kautta takaisin Suomeen, missä liikkui viimeistään vuodesta 1874 lähtien virkavaltaa eksyttäen paitsi Kivijärvellä, myös Tornion ja Kajaanin seuduilla saakka levittämässä väärää rahaa.⁵⁹ Pian havaittiin kotiseudulla olevan vääriä Suomen Pankin 100 ja 20 markan seteleitä liikkeellä, minkä johdosta Pihtiputaan nimismies yritti päästä Erkin ja tämän seurueen jäljille. Sitä tosin vaikeutti huomattavasti se, että Turpeinen sai suojaa alueen asukkaita. Vihdoin heinäkuussa 1876 nimismies otti kiinni Turpeisen ja kaksi hänen apuriaan. Näiden onnistui polttaa ennen vangitsemista suurin osa vääristä seteleistä, mutta seinän raosta löydettiin paperipalanen, johon oli kolmeen eri kohtaan kirjoitettu ”Tästä setelistä maksaa” ja yhteen kohtaan ”Erik Turpeinen sata markkaa”.⁶⁰ Tuon ajan satasen seteleissä luki ”tästä setelistä maksaa Suomenmaan Pankki vaadittaissa sata markkaa hopeassa”. Niissä oli aiempien seteliruplien tapaan tekstiä suomeksi, ruotsiksi ja venäjäksi, mutta erona rupliin 100 markan setelin etusivulla käytettiin ruotsia ja lyhyesti suomea, takasivulla suomea ja venäjää. Sadan markan seteli tuli käyttöön 1863, vaikka siihen painettiin vuosiluku 1862.⁶¹

Erkki valmisti ja väritti kaikesta päätellen setelirahat ainakin alkuaikoina käsin. Setelien piirustaminen vaikuttaa olleen lähes taiteilijan työtä. Tuossa vaiheessa hänen hallustaan ei löydetty metallirahojen valmistamiseen tarkoitettuja välineitä. Sen sijaan edellä mainittuja, muutamia osin valmiiksi työstettyjä seteleitä häneltä takavarikoitiin vuonna 1876. Niiden perusteella hän oli joko varsin huumorintajuinen tai sitten hänen tekemäkseen väitetyn setelin oli väärentänyt joku toinen, joka yritti vierittää syyn hänen niskoilleen, koska siinä luki: ”Tästä setelistä maksaa Erik Turpeinen sata markkaa.” Toisessa setelissä oli merkintä ”100 Wilanskin Banki 100”.⁶² Erkki nähtävästi paneutui huolellisesti setelien valmistukseen, koska syksyllä 1876 lehdissä kirjoitettiin hänen seteliensä olleen valmistettuja suurella taitavuudella.⁶³

Jo kertaalleen Siperiasta karannut Erkki apureineen joutui nimismiehen satimeen vasta heinäkuussa 1876 Pihtiputaalla. Häntä syytettiin Viitasaaren syykäräjillä väärän rahan valmistuksesta ja levittämisestä sekä osallisuudesta varasjoukkionsa tekemisiin. Oikeudessa esiteltiin todistuskappaleina vangitsemispaikalta löydetty runsaslukuinen joukko erilaisia välineitä, kuten värejä ja niiden sekoitusastioita, viivaimia, teräs- ja lyijykyniä, siveltimiä, pyyhekumeja sekä erilaatuisia papereita.⁶⁴ Asian käsittely käräjillä jäi kesken nähtävästi siitä syystä, että Erkki karkasi vankeudesta ennen kuin asiaa ehdittiin käsitellä loppuun. Tämän jälkeen hän püleskeli viranomaisia lopun elämäänsä.

Bankodirektööri Dalviainen ja Putaan bandiitit

Erkki Turpeisesta oli 1860-luvun alkuvuosiin mennessä kehittynyt miltei kolmekymmenvuotias täysinopinut rahanväärentäjä ja alansa ammattimies, joka kuitenkin ei ollut omassa yhteisössään täysin poikkeusyksilö, vaikka kieltämättä koki jännittäviä vaiheita toinen toisensa perään. Hänen elämäntarinansa taustalta voi havaita kokonaisen rosvo- ja rikollisjoukkion olemassaolon. Jo hänen syntymänsä aikoihin vastaavanlaisiin rötöksiin syyllistyneitä seutukunnan miehiä vietiin Vaasan linnaan ja passitettiin lopulta Siperiaan.⁶⁵ Tavallaan kyseessä oli elämäntapa, väärentäjän näkökulmasta elannonhankinnan strategia. Tällaisen toiminnan riskit olivat suuret, mutta erämaaseudulla nimismiestä pystyi myös pakoilemaan hyvän aikaa. Pieni paikallisyhteisö ei kuitenkaan voinut loputtomiin suojella ketään tiivistä sukulaisuus- ja naapuruussuhteista huolimatta, vaan kaikkien tuntiessa toistensa liikkeet miltei omiaan paremmin kärykävi väistämättä, kuten Erkin kohdalla kesän 1876 aikana.

Talvi-Erkillä oli vuosien saatossa runsaasti apulaisia, jotka avustivat häntä rahan levittämisessä ja vaihtamisessa erilaisen kaupankäynnin myötä. Hänen joukkioonsa kuului rikollisuuteen, varkauksiin ja huijauksiin taipuvaisia kylänmiehiä viimeistään 1860-luvun alussa⁶⁶, ja sittemmin samanhenkisiä miehiä lähipitäjistä tai kauempaakin. Sakkiin liittyi mukaan nähtävästi hieman eri henkilöitä eri vuosikymmenillä. Erkki oli aikoinaan saanut koulutuksensa vastaavanlaiseen tapaan vanhemmilta väärentäjiltä oppien. Vuoden 1876 käräjille johtaneessa kiinniotossa napatut Erkin avustajat olivat pihtiputaalaisia, mutta tarkemmassa tutkinnassa selvisi, että hänellä oli väärän rahan levittäjiä apunaan aina Kuopiossa saakka.⁶⁷

Erkki lähti jo nuorena mukaan rosvosakin rientoihin ja ikään kuin kasvoi sellaiseen ajattelutapaan, että lainvastainen toiminta oli mahdollista, ja perhepiirissä tätä katsottiin jopa läpi sormien. Erkin ympärille ryhmittyi nopeasti joukko rikoksentekijöitä.⁶⁸ Osin nimet vaihtelivat eri tapausten yhteydessä, mutta kokoavana voimana näyttää olleen Erkin väärennöstaito, ja nähtävästi hän myös johti tätä joukkoa.⁶⁹ Lehdistö antoi hänelle vuosien mittaan leikkilisen lempinimen Bankodirektööri Dalviainen⁷⁰. Tietyissä määrin hänen rahantuotantonsa muistutti järjestäytyneitä pankkitoimintaa, mutta näiden setelien arvo oli kytketty lähinnä hänen henkilökohtaiseen henkiseen pääomaansa.

Erkin bandiittijoukon liikkeet rinnastuvat jollain tapaa eteläpohjalaiseen puukkojunkkarien toimintaan. Vaikka häjyilylle on esitetty monia eri syitä (nuorisorikollisuuden synty ja auktoriteetteja vastaan kapinointi⁷¹, sopeutumattomuus yhteisölliseen järjestelmään⁷², yhteisöllinen turhautuminen ja alemmuudentunto⁷³) ja paikalliskulttuuri oli lakeuksilla tietyissä määrin erilainen, niin Erkin tapauksessa rikollisjoukkioon ja apureihin saattoi tukeutua monin tavoin, ja useamman henkilön välityksellä väärennökset myös levisivät tehokkaammin ympäristöön. Toisaalta kiinnijäämisen riskikin kasvoi, mitä useampia oli mukana näissä puuhissa. Erkin väärentäjänuran aikana toteutettiin rahauudistus, mikä varmasti myös houkutteli monia käyttämään tilaisuutta hyväkseen, ja toisaalta 1850- ja 1860-luku olivat taloudellisesti epävarmaa aikaa katovuosien ja niitä seuranneen nälänhädän vuoksi.

Erkistä tuli maanlaajuisesti tunnettu hahmo, legendaarinen rahanväärentäjä, jonka nimi ja toimintatavat sekoittuivat kansantarinoissa muihin laajasti tunnettuihin ja Siperiaan passitettuihin rikollishahmoihin, joita olivat esimerkiksi Matti Haapoja ja Sutki⁷⁴. Suurelle yleisölle rikoksiin syyllistynyt rahanväärentäjä ei ollut kuitenkaan yksiselitteisen paha ihminen, vaan jo aikalaiskirjoittajat ja -kertojat havaitsivat, että hänen persoonansa oli monitahoinen. Kansanperinteessä Erkki tunnettiin melko harmittomana ja ovelasti viranomaisia huiputtaneena talonpoikana, joka myös auttoi köyhiä ja taloudellisessa ahdingossa olleita.⁷⁵ Mitä kauemman aikaa varsinaisista tapahtumista oli kulunut, sitä positiivisempi ja sankarillisempi hahmo hänestä kansantarinoissa sukeutui. Ei ole enää mahdollista saada selville, nauttiko hän itse kenties tästä saavuttamastaan julkisuudesta, vai oliko sillä mitään merkitystä hänelle. Mahdollisesti hän oli jopa saattanut lukea osan itseään käsitelleistä sanomalehtijutuista, joita julkaistiin eri puolilla Suomea ilmestyneissä lehdissä, mutta mitään varmuutta tästä ei ole. Sanomalehtien tilaajat olivat harvassa vielä 1860-luvulla ja yleensä säätyläisiä tai virkamiehiä.

”Kerpeikkari” eli Juhani Aataminpoika (s. 1826), 26-vuotiaana kuolemaan tuomittu lukutaidoton hämäläinen renki, joka tunnettiin laajalti varkaana, vankikarkurina ja sarjamurhaajana, oli Erkin aikalainen. Juhani Aataminpoika ei ainakaan oikeudessa pitänyt kotiolojaan syynä rikoskierteelleen, toisin kuin vaikkapa Matti Haapoja, joka syytti julmaa kotikuriaan siitä, että päätyi pahoille teille.⁷⁶ Talollisen poikana Erkillä olisi ollut useaa ikätoveriaan paremmat mahdollisuudet elää talonpoikaista elämää, mutta kaikesta päätellen aherrus maanviljelyksen ja 1850- ja 1860-luvun epävarmojen sääolosuhteiden kurjistaman vuodentulon parissa ei sopinut hänen luonteenlaadulleen. Hän pakeni koko elämänsä, koska halusi elää yhteisöllisten normien vastaisesti ja säilyttää vapautensa.⁷⁷ Erkki Turpeinen eli lopun ikänsä lainsuojattomana viimeisen pakonsa jälkeen. Muistitieto ja kansanperinne loivat hänestä eräänlaisen Robin Hood -hahmon⁷⁸ ja sanomalehtien tuottama julkisuus rahanväärentäjän arkkityypin, joka jälkimuisteloissa kohosi Matti Haapojan rinnalle maanlaajuisesti tunnettuna rikollisena.

Erkki eli epäonnekseen aikana, jolloin suomalaiset vielä olivat ulkoistaneet vankilajärjestelmän kehittämisen keisarikunnan Uralin takaisille alueille. Karkotukset Siperiaan vähenivät 1880-luvulta alkaen, ja rikoslain uudistus tuli lopulta voimaan vuonna 1894 päättäen ne kokonaan⁷⁹. Tästä huolimatta Erkki vältteli virkavaltaa edelleen elämänsä loppuun saakka. Vuoden 1876 käräjien aikoihin Erkki oli 42-vuotias. Hänen elämänsä viimeisiä vuosia varjosti sairastaminen, ja lopulta Erkki kuoli syöpään tietävästi vuonna 1899.⁸⁰ Aivan tarkkaa kuolinaikaa ei tunneta, koska Kivijärven kirkkoherra Frans Petter Krank ei pitänyt tarpeellisena merkitä sitä kirkonkirjoihin näkyviin.

Mestariäärentäjän sormenjälki

Vaikuttaa siltä, että Talvi-Erkki ahersi kovasti oppiakseen taitavaksi rahanväärentäjäksi. Hän teki väärenönsissään huolellista ja tarkkaa työtä ja sai niiden laadusta kiitosta jopa lukkari Sarlinilta⁸¹. Rahan valmistaminen kotikonstein ei voinut olla mitenkään helppoa tuon ajan välinein ja salaiset työskentelyolosuhteet huomioiden. Erkki kykeni valjastamaan luku- ja kirjoitustaitonsa oman kutsumuksensa edistämiseen. Hän kantoi mukanaan tätä aineetonta pääomaa, joka mahdollisti (sopivien välineiden tuella) rahanvalmistuksen eri puolille Suomea suuntautuneilla väärän rahan kaupustelu- ja levitysmatkoilla. Samalla hän kuitenkin joutui kantamaan päivittäistä huolta siitä, milloin jäisi kiinni, mikä näkyi hänen käytöksessään jatkuvana varuillaan olona.⁸² Jostain syystä Erkki kuitenkin piti itseään toistuvasti tässä jännityksessä ja jatkoi rikosten tekoa rangaistuksista huolimatta.

Erkin toiminnasta kertovat työvälineet, keskeneräiset setelit ja muut havainnot osoittavat, että hän oli väärentäjän tehtävässään myös visuaalisessa mielessä melkoinen taiteilija. Ilman näitä tietoja kuva väärennöstyön sisällöstä jäisi kapeammaksi. Talvi-Erkin ei kerrota muistitiedossa juurikaan lukeneen kirjoja. Kuitenkin häntä vangittaessa työvälineistön joukosta löytyi pari kirjaa. Näiden sisältöä tai tehtävää ei yksilöidä tarkemmin. Ellei hän lukenut niitä opikseen tai huvikseen, käyttikö hän kirjan paperisia lehtiä konkreettisenä apuna väärennöstyössään? Lukutaitoisuudella oli joka tapauksessa merkitystä myös väärentäjälle. Esimerkiksi sadan markan setelissä vuodelta 1862 on hyvin pienikokoisia ja setelin pinta-alan laajasti kattavia yksityiskohtia, jotka käsin väärentäessä mahdollisesti joutui ottamaan tarkemmin huomioon kuin perinteisissä ruplan seteleissä. Vaikka Erkki olisi käyttänyt väärennöstyössä apuvälineitäkin, niin esimerkiksi sadan markan setelin pienikokoiset tekstit kolmella kielellä tuli saada näyttämään mahdollisimman oikeilta väärennöksessä. Mitkä tahansa koukerot eivät olisi tähän välttäneet, vaan työ edellytti tottumusta kirjoittamiseen ja piirtämiseen. Niinpä kirjainten tunnistamisesta ja kirjoitustaidon tunteimisesta oli huomattavasti apua väärennöstehtävissä.

Toiminnallinen luku- ja kirjoitustaitoisuus muodostivat siten selkeästi aineetonta pääomaa myös rahanväärentäjälle. Vähemmän koulutusta saanut rahvas saattoi olla hyvinkin nokkelaa käyttämään näitä taitoja omiin tarkoituksiinsa. Esimerkiksi Erkki toimi monella tavalla esivallan odotusten vastaisesti ja pystyi hyödyntämään koko Suomenmaan laajuista rahauudistusta omaksi edukseen. Kyse ei ollut kuitenkaan pelkästään toisten huijaamisesta, vaan Erkkiin liitettiin monia sellaisia luonteenpiirteitä, jotka tekivät hänen persoonallisuudestaan myös hyväntahtoisen ja avuliaan. Väärennöshankkeissaan Erkki tukeutui voimakkaasti paikallisyhteisöönsä ja haki sieltä suojaa ja turvaa pahimpina aikoina, samoin kuin rikoskumppaneita. Oman rosvojoukon tuella väärän rahan levitys löi paremmin leiville. Erkki sai lähiyhteisöltään tukea toimintaansa, koska se hyödytti myös paikkakuntalaisia ja oli varmasti juuri siksi hyväksytynpää kuin laittomat hankkeet yleensä.

Lähteiden sisältämät tiedot johtavat pohtimaan sitä, keiden kertomana lähteiden kuva Erkistä ja hänen rikollisesta toiminnastaan oikein muodostuu. Yleensä kyse oli esivallan edustajasta tai muuten itsensä sosiaalisesti tai moraalisesti ylemmäksi asettaneesta henkilöstä, kuten ajan rahvasta koskeissa tiedonannoissa muutenkin oli tapana. Silminnäkijähavainnot kertovat toisaalta suuresta lahjakkuudesta ja herkkyydestä, mutta toisaalta rikollisen elämän houkuttelevuudesta. Erkin oma ääni puuttuu pääasiallisesti näistä lähteistä, mutta hänen toimintansa, tietynlainen röyhkeytensä ja neuvokkuutensa, puhuvat omaa kieltään.

Erkki Turpeinen oli taitava rahanväärentäjä, joka menestyi hankkeissaan ja onnistui myös pakenemaan virkavaltaa jäätyään kiinni. Hänestä muotoutui vuosikymmenten myötä sanomalehtijulkisuudessa, kansanperinteessä ja yhteisön kollektiivisessa muistissa elänyt veijarihahmo, joka puijasi esivaltaa ja auttoi köyhiä pitäjäläisiä. Aikalaiset kuvasivat Erkin viettäneen myös monella tapaa huonoa elämää. Talvi-Erkki karkasi toistuvasti kahleistaan ja jatkoi rikollista elämäntapaansa varkauksineen ja väärennöksineen vuosikymmenestä toiseen. On vaikeaa sanoa lähteiden puuttuessa, nauttikko hän pahanteosta tai varastamisesta sinänsä, mutta hän varmastikin nautti siitä vapaasta elämäntavasta, jonka väärentäminen mahdollisti. Todennäköisesti väärentäminen itsessään oli hänelle mielekäästä, ikään kuin taiteen tekemistä, koska vaikkapa aidonnäköisen setelin valmistaminen käsin ei ollut mitenkään yksinkertaista tai nopeaa. Alkuai-koina väärennösten valaminen tinasta onnistui muottien avulla ehkä nopeammin, mutta taitavasti valmistetut setelit takasivat mahdollisuuden suurempiin voittoihin ja vaativat myös tekijältään enemmän.

Kuva 2. Talvi-Erkin väärennösmuotti. Suomen kansallismuseo, numismaattiset kokoelmat.

Talvi-Erkin rahanväärennösmuotti lahjoitettiin kansallismuseon kokoelmiin tammikuussa 2016. Lahjoittaja on kertonut, että muotti oli kulkenut neljän sukupolven ajan hänen suvussa. Erkki luovutti muotin muistitiedon mukaan kuolinvuoteellaan joskus 1800-luvun lopulla kirkkoherra Krankille ripin yhteydessä.⁸³ Jottei Erkin kotiseudullaan viettämä pako-aika olisi tullut laajempaan tietoon, hänet haudattiin hiljaisesti jonnekin kirkkomaan laitamille Krankin toimittaessa ruumiinsiunauksen.⁸⁴ Väärennösmuotti, yhtäkkiä esille tullut todistuskappale hänen elämästään osoittaa, että vaikka olisi tutkinut vuosikymmeniä Talvi-Erkin vaiheita, kuten olen tehnyt, niin aina voi jostakin ilmaantua esille uusi tärkeä johtolanka. Se on harvinaista, muttei mahdotonta rahanväärentäjän kyseessä ollessa – ja yhtä ihmeellinen polku kuin Erkin elämäntarina kokonaisuudessaan.

Jäljelle jää vielä yksi kysymys: miksi Erkki säilytti tallessa rahanvalumuottinsa, vaikka päätti julkisen väärentäjän ”uransa” jo 1870-luvulla ja piiloutui virkavallan ulottumattomiin? Hänen kerrottiin tulleen synnintuntoihinsa kuolinvuoteellaan. Silloinkin hän antoi muotin kirkkoherran säilytettäväksi, ei tuhottavaksi. Ehkä siksi, ettei se joutuisi väärin käsiin. Muottia säilytettiin hänen kuolemansa jälkeen kuin eräänlaisia pyhänjäännöistä tai muuten tärkeää historiallista esinettä muistona tunnetusta rahanväärentäjästä. Muotti oli ollut Erkille taloudellisessa mielessä tärkeä ansaintaväline, mutta kopeekoiden kierto suomalaisten keskuudessa väheni markan käyttöönoton myötä, joten mitään käytännön hyötyä siitä ei enää varsinaisesti ollut. Kuitenkin hän halusi säilyttää sen tulevaa varten.

Kopeekanvalmistusmuotti oli kenties hänen ensimmäisten onnistuneiden väärennöskokeilujensa väline, ja ehkä pelkästään siksi hän säilytti sen muistona noista ajoista. Mahdollisesti se oli hänelle itselleen vahva osoitus taitavuudesta, kyvykkyydestä hallita nuoruusvuosien muuten epävarmoja aikoja ja säädellä oman tahtonsa mukaisesti paikallisten rahamarkkinoiden toimintalogiikkaa. Eräänlainen kapinallisen nuoruuden symboli joka tapauksessa. Tavallaan hän muotin säilyttämisen varmistamisen kautta pyrki painamaan sormenjälkensä siihen, miten hänen oma aikakautensa ja elämänpolkunsa muistettaisiin jatkossa, vaihtoehtoisena tulkintana siitä, mikä oli aikalaisille tärkeää arkipäivän näkökulmasta käsin. Hän onnistui tässäkin, kun muotti nyt on tallennettu osaksi kansallismuseon kokoelmia.

- ¹ Suomen kansallismuseo, numismaattiset kokoelmat, RK2016001:1.
- ² Kansallisarkisto Jyväskylä, Kivijärven seurakunnan arkisto, syntyneitten ja kastettujen luettelot.
- ³ Myös nimiä Talvi-Eerikki, Talviais-Eerikki tai Talviais-Erkki käytettiin eri yhteyksissä muistitiedossa ja sanomalehdistössä. Jo 1860-luvun alussa hänen kutsumanimekseen oli lehdistössä vakiintunut ”Talviainen”, jota viljeltiin osin myös sukunimen Turpeinen sijasta tai rinnalla.
- ⁴ Eino Jutikkala, ”Katovuodet,” teoksessa *Suomen maatalouden historia I. Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle*, toim. Viljo Rasila ym. (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2003), 509–512; Oiva Turpeinen, *Nälkä vai tauti tappoi? Kaubunvuodet 1866–1868*, Historiallisia Tutkimuksia 136, 2. painos (Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1986).
- ⁵ Erkki Laitinen, ”Väestö ja yhteiskunta,” teoksessa *Keski-Suomen historia 2. Keski-Suomi maakunta-ajatuksen synnystä itsenäisyyden aikaan*, toim. Mauno Jokipii (Jyväskylä: Keski-Suomen maakuntaliitto, 1988), 80.
- ⁶ Viitasaaren ensimmäinen maakauppias aloitti toimintansa 1861 ja Pihtiputaalle oli avattu kauppapuoti hieman aiemmin. Kivijärven pitäjän maakauppiat käynnistivät toimintaansa vasta 1870-luvulla. Olli Lampinen, ”Liikenne, kauppa ja teollisuus,” teoksessa *Kivijärven kirja*, toim. Erkki Markkanen (Kivijärvi: Kivijärven kunta ja seurakunta, 1986), 271; Erkki Markkanen, ”Keski-Suomen taloushistoria,” teoksessa Jokipii, *Keski-Suomen historia 2*, 294–295.
- ⁷ Esim. *Suometar*, 3.4.1858, no 13; Mauno Jokipii, ”Keski-Suomen vaiheet keskiajalta kunnallishallintoon,” teoksessa *Keski-Suomen historia 1. Keski-Suomen vanhin historia*, toim. Mauno Jokipii (Jyväskylä: Keski-Suomen maakuntaliitto, 1998), 428–429.
- ⁸ Sofia Kotilainen, *Literacy Skills as Local Intangible Capital. The History of a Rural Lending Library c. 1860–1920*, Studia Fennica Historica 21 (Helsinki: Finnish Literature Society, 2016), <https://oa.finlit.fi/site/books/10.21435/sfh.21/>; Pirkko Leino-Kaukiainen, ”Suomalaisten kirjalliset taidot autonomian kaudella,” *Historiallinen aikakauskirja* 105, 4 (2007): 426–429.
- ⁹ Pierre Bourdieu, ”The Forms of Capital,” teoksessa *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, toim. J. G. Richardson (Westport, CT: Greenwood Press, 1986[1983]), 241–258.
- ¹⁰ Esim. K. S.[aarelainen], ”Siperiasta karanteen Erik Turpeisen eli Talviaisen kiinniottamisesta,” *Sanomia Turusta*, 8.8.1876, no 61.
- ¹¹ Anna-Leena Siikala, *Tarina ja tulkinta. Tutkimus kansankertojista*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 404 (Helsinki: SKS, 1984), 19–24, 32–34.
- ¹² Jorma Kalela, ”Muistitiedon näkökulma historiaan,” teoksessa *Muistitietotutkimus. Metodologisia kysymyksiä*, Tietolipas 214, toim. Outi Fingerroos ym. (Helsinki: SKS, 2006), 75.
- ¹³ Birgitte Possing, ”Elämä pelissä. Biografian historia ja vastuu,” teoksessa *Historiallinen elämä. Biografia ja historiantutkimus*, Historiallinen Arkisto 141, toim. Heini Hakosalo ym. (Helsinki: SKS, 2014), 75.
- ¹⁴ Ks. myös Sofia Kotilainen, Talvi-Erkin rikollinen elämäntapa ja maaseudun rahatalouden synty (käsikirjoitus).
- ¹⁵ Johtolankametodista tarkemmin: Carlo Ginzburg, *Clues, myths, and the historical method* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992[1989]); Matti Peltonen, ”Mikrohistorian lajit,” teoksessa Fingerroos, *Muistitietotutkimus*, 150.
- ¹⁶ Esim. Maarit Leskelä-Kärki, ”Samastumisia ja etääntymisiä. Elämäkerta historiantutkimuksen kysymyksenä,” teoksessa *Tulkinnan polkja*, Kulttuurihistorian tutkimusmenetelmiä 10, toim. Asko Nivala ja Rami Mähkä (Turku: Turun yliopisto, 2013), 29. Mikrohistoriasta rikoshistoriassa ks. Teemu Keskisarja, *Suomen ainoa sarjamurhaaja. Jubani Adaminpojan rikos ja rangaistus* (Jyväskylä: Atena, 2008); Matti Peltonen, *Lukkari Saxbergin rikos ja herännäisppöppölään etiikka* (Helsinki: Gaudeamus, 2006); Kustaa H. J. Vilkkunen, *Pabolaisen sota* (Helsinki: Teos, 2006).
- ¹⁷ Jokipii, ”Keski-Suomen vaiheet,” 427; Markkanen, ”Keski-Suomen taloushistoria,” 299.
- ¹⁸ Tuukka Talvio, *Suomen rahat*, 3., laajennettu painos (Helsinki: Suomen Pankki, 2003), 24–26; Tuukka Talvio, ”Bokhällaren Johan Glas och förfalskningen av svenska sedlar i Finland åren 1809–1840,” *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 4 (2011), 160.
- ¹⁹ Talvio, *Suomen rahat*, 15–24; Talvio, ”Bokhällaren Johan Glas,” 160.
- ²⁰ Suomen kansallismuseo, numismaattiset kokoelmat; Talvio, *Suomen rahat*, 24, 27, 38–39, 214; Talvio, ”Bokhällaren Johan Glas,” 162–163.
- ²¹ Talvio, *Suomen rahat*, 25–27.
- ²² Lampinen, ”Liikenne, kauppa ja teollisuus,” 251.
- ²³ Kotilainen, *Literacy Skills as Local Intangible Capital*, 116, 130.
- ²⁴ Kotilainen, *Literacy Skills as Local Intangible Capital*, 241.
- ²⁵ David Barton, ”The social impact of literacy,” teoksessa *Functional Literacy. Theoretical Issues and Educational Implications*, toim. Ludo Verhoeven (Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1994), 187; Ks. myös Sofia Kotilainen, ”Yhteisöllisesti jaettu luku- ja kirjoitustaito. Kollektiivibiografisesta menetelmästä luku- ja kirjoitustaidon historian tutkimuksessa” (käsikirjoitus 2022).
- ²⁶ David Barton ja Mary Hamilton, ”Literacy practices,” teoksessa *Situated Literacies. Reading and Writing in Context*, toim. David Barton, Mary Hamilton ja Roz Ivanič (London, New York: Routledge), 7–8.
- ²⁷ Ludo Verhoeven, ”Modeling and promoting functional literacy,” teoksessa Verhoeven, *Functional Literacy*, 8–12.
- ²⁸ Leino-Kaukiainen, ”Suomalaisten kirjalliset taidot autonomian kaudella,” 437.
- ²⁹ Kotilainen, ”Yhteisöllisesti jaettu luku- ja kirjoitustaito”; Arja Rantanen, *Pennförfare i periferin. Österbottniska sockenskrivare 1721–1868* (Åbo: Åbo akademi, 2014).
- ³⁰ Esim. K. Saarelainen, ”Muan sana Viitasaaren sunnuntaiouluista,” *Koti ja koulu: sanomia lasten kasvattajille*, 28.1.1865, no 4.
- ³¹ Peltonen, *Lukkari Saxbergin rikos*, 201–207.
- ³² K.[onstantin] Saarelainen[Sarlin], ”Talviaisten Erikki,” *Suometar*, 10.1.1862, no 2.

- ³³ K.[onstantin] Saarelainen[Sarlin], *Muutamia pääpiirteitä K. Saarelaisen elämänvaiheista. Itsekertoma* ([Helsinki]: [Osmo Kalpala], [1968]), 38–47; Pälvi Teppo, *Viitasaaren Sarlinien matkassa. Sarlin-suvun selvittelyä – tutkimustietoa ja omia pohdintoja* (Jyväskylä, 2022), 33.
- ³⁴ Saarelainen, ”Talviaisten Erikki”.
- ³⁵ Saara Tuomaala, ”Kuuliaisiksi ja ahkeraksi. Lastenkasvatus agraarikulttuurissa,” teoksessa *Kansanetiikka. Käsitteitä hyvästä ja pahasta*, Kalevalaseuran vuosikirja 84, toim. Pekka Laaksonen ym. (Helsinki: SKS, 2005), 42–44.
- ³⁶ Kansallisarkisto JKL. Kivijärven seurakunta, syntyneiden ja kastettujen luettelot; rippikirjat 1814–1852.
- ³⁷ KA JKL. Kivijärven seurakunta, rippikirjat 1834–1874 ja Viitasaaren tuomiokunnan arkisto, Viitasaaren käräjäkunnan varsinaisasiain pöytäkirjat 1850–1870; ks. myös Kotilainen, ”Talvi-Erkin rikollinen elämäntapa ja maaseudun rahatalouden synty”. Matti Haapojan vastaavanlaisesta elämäntavasta: Yrjö Alanen, *Puukkojunkkarien aika. Kappale Etelä-Pohjanmaan historiaa viime vuosisadan keskivaiheilta* (Helsinki: Otava, 1931), 111.
- ³⁸ Saarelainen, ”Talviaisten Erikki”.
- ³⁹ K. S.[aarelainen], ”Viitasaaresta,” *Suometar*, 15.11.1861, no 46; Saarelainen, ”Talviaisten Erikki”.
- ⁴⁰ Lampinen, ”Liikenne, kauppa ja teollisuus,” 255.
- ⁴¹ SKS KRA. Leppänen, Jalmari KRK 183: 144. 1935.
- ⁴² KA JKL. Kivijärven seurakunta, rippikirjat 1843–1874.
- ⁴³ Tuija Laine, *Aapisen ja katekismuksen tavaamisesta itsenäiseen lukemiseen. Rabvaan lukukulttuurin kehitys varhaismodernina aikana*, Historiallisia tutkimuksia 275 (Helsinki: SKS, 2017), 12.
- ⁴⁴ Kotilainen, *Literacy Skills as Local Intangible Capital*, 135–137; Ilkka Mäkinen, ”Kirjasto fennomaanien kansansivistysohjelmassa,” teoksessa *Suomen yleisten kirjastojen historia*, toim. Ilkka Mäkinen (Helsinki: BTJ Kustannus, 2009), 153–158.
- ⁴⁵ KA JKL. Kivijärven seurakunta, rippikirjat 1843–1874.
- ⁴⁶ Kotilainen, *Literacy Skills as Local Intangible Capital*; Kotilainen, ”Yhteisöllisesti jaettu luku- ja kirjoitustaito”.
- ⁴⁷ Esim. SKS, KRA, Toholampi, Sulo Järnbeck PK41: 7383. 1938.
- ⁴⁸ Saarelainen, ”Talviaisten Erikki”.
- ⁴⁹ Lauri Simonsuuri, *Kotisendun tarinoita*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 229, 3 (Helsinki: SKS, 1951), 248.
- ⁵⁰ SKS KSRA. Kotilainen, Elsa KT 64: 1. 1937.
- ⁵¹ Simonsuuri, *Kotisendun tarinoita*, 248.
- ⁵² Saarelainen, ”Talviaisten Erikki”.
- ⁵³ KA, JKL. Kivijärven seurakunta, rippikirjat 1853–1865 ja Viitasaaren tuomiokunnan arkisto, Viitasaaren käräjäkunnan varsinaisasian pöytäkirjat, syyskäräjät 1857, §1.
- ⁵⁴ Saarelainen, ”Talviaisten Erikki”.
- ⁵⁵ Saarelainen, ”Talviaisten Erikki”; rippikirjat 1853–1865 ja Viitasaaren tuomiokunnan arkisto, Viitasaaren käräjäkunnan varsinaisasian pöytäkirjat, talvikäräjät 1862, §23.
- ⁵⁶ KA, JKL. Kivijärven seurakunta, rippikirjat 1853–1865 ja Viitasaaren tuomiokunnan arkisto, Viitasaaren käräjäkunnan varsinaisasian pöytäkirjat, syyskäräjät 1876, §23.
- ⁵⁷ Talvio, *Suomen rahat*, 32–35.
- ⁵⁸ Talvio, *Suomen rahat*, 38, 47.
- ⁵⁹ KA, Viitasaaren tuomiokunnan arkisto, Viitasaaren käräjäkunnan varsinaisasian pöytäkirjat, syyskäräjät 1876, §23.
- ⁶⁰ *Suomalainen Wirallinen Lehti*, 3.8.1876, no 90.
- ⁶¹ Talvio, *Suomen rahat*, 54.
- ⁶² KA Jyväskylä, Viitasaaren tuomiokunnan arkisto, Viitasaaren käräjäkunnan varsinaisasiain pöytäkirjat, syyskäräjät 1876, § 23.
- ⁶³ *Wiborgs Tidning*, 26.10.1876, no 124.
- ⁶⁴ KA, Viitasaaren tuomiokunnan arkisto, Viitasaaren käräjäkunnan varsinaisasiain pöytäkirjat, syyskäräjät 1876, §23.
- ⁶⁵ SKS KRA. Karstula. Takkala Oskari PK 15: 2660. 1938.
- ⁶⁶ Saarelainen, ”Talviaisten Erikki”.
- ⁶⁷ KA, Viitasaaren tuomiokunnan arkisto, Viitasaaren käräjäkunnan varsinaisasiain pöytäkirjat, syyskäräjät 1876, §23.
- ⁶⁸ Saarelainen, ”Talviaisten Erikki”.
- ⁶⁹ KA, Viitasaaren tuomiokunnan arkisto, Viitasaaren käräjäkunnan varsinaisasiain pöytäkirjat 1850–1870.
- ⁷⁰ *Åbo Underrättelser*, 7.4.1877, no 92; *Tampereen Sanomat*, 10.4.1877, no 15.
- ⁷¹ Reino Kallio, *Häiriköintiä ja henkirikoksia. Eteläpohjalaisnuoret paikallisen kurinpidon kohteena sääty-yhteiskunnan aikana* (Helsinki: tekijä, 2009).
- ⁷² Elina Haavio-Mannila, *Kylätappelut. Sosiologinen tutkimus kylätappeluinstituutiosta* (Porvoo: tekijä, 1958).
- ⁷³ Heikki Ylikangas, *Puukkojunkkarieitten esiinmarssi. Väikivaltarikollisuus Etelä-Pohjanmaalla 1790–1825* (Helsinki: Otava, 1976).
- ⁷⁴ Alanen, *Puukkojunkkarien aika*, 100–117.
- ⁷⁵ SKS, KRA, Toholampi, Sulo Järnbeck PK41: 7383. 1938.
- ⁷⁶ Keskisarja, *Suomen ainoa sarjamurhaaja*, 221–222.
- ⁷⁷ Ks. myös Eric Hobsbawm, *Rosvot* (Tampere: Vastapaino, 2005[2000]), 52.
- ⁷⁸ Hobsbawm, *Rosvot*, 68–70.
- ⁷⁹ Alpo Juntunen, *Suomalaisten karkottaminen Siperiaan autonomian aikana ja karkotetut Siperiassa*, Siirtolaisuustutkimuksia A 10 (Turku: Siirtolaisuusinstituutti, 1983), 161–167.
- ⁸⁰ Kivijärvi. Elsa Kotilainen. KT 64:1. 1937.

⁸¹ Saarelainen, ”Talviaisten Erikki”.

⁸² SKS KSRA. Kotilainen, Elsa KT 64: 1. 1937.

⁸³ Suomen kansallismuseo, numismaattiset kokoelmat, RK2016001:1.

⁸⁴ SKS KRA. Leppänen, Jalmari KRK 183: 1935.